

Társadalmi integráció, mobilitás és reprodukció

KESZEI András: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten*. Budapest, 2018. 342 oldal. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8.)

Az utóbbi években több olyan kötet és tanulmány látott napvilágot, melyek az oktatás társadalomtörténetéhez a kvantifikáció, a leíró statisztika módszereinek alkalmazása felől közelítenek. A forrásadottságok sajátosságai miatt ezek a munkák elsősorban a középfokú iskoláztatás területére fókuszálnak, és az iskolai anyagonyvek adatainak alapos feldolgozásával a szülői iskoláztatási stratégiákra, szokásokra kérdeznék rá. Ily módon az oktatás társadalmi funkcióit, illetve annak változásait igyekeznek kitapintani, meghatározva az iskolarendszer szerepét a társadalom polgárosodásának folyamatában.

A Korall Társadalomtörténeti Monográfiák sorozat nyolcadik köteteként jelent meg Keszei András könyve, mely eredetileg – Bácskai Vera témavezetése mellett – doktori értekezésnek készült. A munka az elvégzett empirikus vizsgálat eredményeit a korszak tanügyi szabályozásával szembeállítva igyekszik bemutatni, és elsősorban arra törekszik, hogy a tanulók társadalmi rekrutációja alapján a rendi és a polgári társadalmi alapformák kettősségénél differenciáltabb képet vázoljon fel a korabeli (városi) társadalomról.

A szerző vállaltan nem fordít nagyobb figyelmet kutatási eredményeinek az egyéni életutak (a narratív források segítségével rekonstruált egyéni perspektívák) vizsgálatával való kiegészítésére. Bár maga is fontosnak tartja a kvantitatív források makroszintű feldolgozása után a kutatói

léptékváltást, illetve a különböző léptékek összekapcsolását, ennek elvégzését a további kutatások körébe utalja.

A kötet első fejezete a munka kutatói kérdésfeltevései mögött meghúzódó elméleti keretek bemutatására törekszik, és ennek jegyében az oktatás és a társadalom közötti kölcsönhatások mikéntjének felvázolását adja. Fontos törekvése, hogy ne gépiesen működő, statikus társadalomképeket alkosson, hanem a folyamatos újraértelmezés révén a változások megértésének igényével forduljon a társadalom történeti elemzése felé.

Az itt ismertetett társadalmi kontextus a 18. század végének és a 19. század első felének magyarországi rendi társadalma. Az ennek keretei között tapasztalható társadalmi mobilitási és társadalmi reprodukciós igények folyamatait vizsgálva a struktúra–habitus–gyakorlat fogalom-hármasa mentén indul el a gondolatmenet. Az egyéni mentalitásnak és habitusnak az iskoláztatási utak kiválasztásában játszott szerepe miatt tér ki a szerző az egyén intézményes oktatást megelőző fejlődési időszakának és a hozzá tapadó elméleti megfontolásoknak a bemutatására. Az egyén ugyanis a (családi és intézményi) szocializáció révén válik – a gyermeket születésétől kezdve körülölelő – kultúra teljes jogú tagjává. E folyamat során olyan kompetenciák alakulnak ki, melyek a későbbi érvényesülés alapvető meghatározói lehetnek. A szocializáció és a kulturális integráció kapcsolatát a kötet részletesen körvonalazza (17–20. oldal).

Az intézményes oktatás keretei között az egyén elsősorban a későbbi boldoguláshoz szükséges tudás megszerzésére kap lehetőséget. Ennek sikeréhez azonban nagyban hozzájárul az oktatási rendszer aktuális állapota, így például a vizsgált korszakban az oktatás felekezeti változatainak sajátosan differenciált rendszere. E helyzet következtében a rendi társadalom tagjai kevésbé rendelkeztek egységes tudáskészlettel, „sok-

kal messzebb álltak egymástól kulturálisan, mint egy modern, polgári nemzetállam társadalmának tagjai” (21. oldal), ahol a technikai fejlődés és az oktatási modernizáció következtében a kultúra diverzitása kevésbé érvényesül.

Az oktatás és a társadalom között egyre szorosabbá váló kapcsolat egyik fontos következménye, hogy az előbbi egyre nagyobb jelentőséggel bír a társadalmi újratermelés folyamatában, a képzettség megszerzése és igazolása egyre inkább normává válik. A társadalmi érvényesülésben egyre nagyobb szerepe lesz az iskolában megszerezhető tudásnak, illetve az annak igazolására szolgáló dokumentációnak. Így az intézményesített oktatásnak egyre nagyobb a hatása az egyéni pálya során később elérhető egyéb intézmények (foglalkozások, állások stb.) vonatkozásában, az egyes iskoláztatási utak bejárása egyre jobban meghatározta az egyén számára elérhető intézménystruktúrákat. Az utóbbiak elérésére való törekvés pedig meghatározza az oktatási piac keresleti és kínálati oldalának működését, így ennek vizsgálata a hagyományos iskolatörténeten túlmutató, társadalomtörténeti jelentőségű kérdés. Ezért fontos a keresleti és kínálati oldali magatartásformák, stratégiák vizsgálata, melynek a bemutatott kötet kiváló példáját adja.

A társadalmi reprodukció a rendi társadalom esetében a társadalmi különbségek felvállalt fenntartása mellett zajlott, ellenében a polgárinak tekintett társadalmi struktúra egyenlő esélyek társadalmát hangsúlyozó ideológiájával. Utóbbi esetében valójában az elkülönülés újfajta hierarchiái jöttek létre, tehát a két társadalmi formáció között jóval nagyobb az örökölt elemek továbbélése, mint az az erről folyó korabeli diskurzus alapján várható lenne (például üzletemberek nemességszerző törekvései). Másrészt az iskola(rendszer) jellegének változása – annak tömeges hatása miatt –

idővel a társadalomszerkezet átalakulását eredményezheti. Az iskolarendszer átalakításai viszont egyértelműen a „hatalmi térben” születnek, így a társadalmi reprodukciót is a „*hatalom birtokosai által gyakorolt kulturális önkény*” (25. oldal) határozza meg.

Az egyén fejlődése során a családi szocializáció által kialakított elsődleges habitust egy másodlagos habitus egészíti ki, mely az iskolai ismeretek és tapasztalatok interiorizálása révén alakul ki. Az utóbbira történő ráhatásnak nagy szerepe van a társadalmi modernizációs kísérletek időszakában, ahol előtérbe kerülnek a jövő társadalmi szintű formálásának igényei. Ebből következően a felvilágosodás időszakától kezdődően az iskola funkcióiról, közvetített tudás- és értéktartalmairól folyamatos viták zajlanak. E viták vizsgálata szintén nem lehet független az iskola és a társadalom közötti szoros összefüggéstől. Nem elegendő tehát az iskolák belső életének történeti elemzése, hanem figyelemmel kell lenni az itt leírt viszonyrendszerre is. Így az iskolatörténet egyes kérdései is csak az állam–társadalom–iskola kapcsolatrendszer viszonylatában vizsgálhatók.

A szerző kutatásainak egyik fő kérdése, hogy az oktatás milyen szerepet játszott a rendi társadalom magyarországi újratermelésében a 19. század első felében. Nem elsősorban a nemességről van szó, hiszen az ő esetükben a rendi állás a műveltség-től függetlenül adott volt, még akkor is, ha bizonyos (nyelvi és jogi) tudáselemek elsajátítása itt is szükséges volt az érvényesüléshez. A képesítések szimbolikus piacának e korai fázisában az iskolai teljesítmény elve még nem volt a magasabb társadalmi státus vagy hivatás megszerzésének meghatározó eleme. E helyzetnek a változása mutatja a polgárosodás elemeit a vizsgált időszakban.

A korszak „oktatási piaca” viszonylag szűkre szabott volt, melyet a szakképzés hiánya is jellemezett. A születés által megpha-

tározott társadalmi kényszerpályák elsősorban makroszintről voltak láthatók, az egyes csoportok közelebbi vizsgálatok az „alkotóelemek mozgását, felemelkedési törekvéseit látjuk” (például mezővárosi polgárosodás, a „vállalkozók előfutárai”, a honorációr presztízs emelkedése – 33. oldal). A kor társadalmi-gazdasági változásai következtében a meglévő rendi-jogi keretek szűknek mutatkoztak, a továbblépést azonban a rendszer széttagoltsága és a meglévő autonómiák védelmezése nehezítette. Az egyénben meglévő „emelkedési vágy” e keretek között volt érvényesíthető, a „rituális státusváltásban” pedig az iskoláknak fontos szerep jutott. Ezek viszonylagos függetlensége hozzájárult a meglévő rendi keretek lazításához, a társadalmi-gazdasági-hatalmi változások pedig a képzettség-rang-presztízs egymáshoz való viszonyának átértékelődését hozták.

E komplex rendszert alkotó elméleti alapoknak a tisztázása után tekinti át a szerző az 1777 és 1848 közötti időszak magyarországi iskolarendszerét, kiemelten foglalkozva a katolikus piarista rend és az evangélikus felekezet oktatásügyi törekvéseivel. Az iskolaügy királyi felségjogként való kezelését Mária Terézia egy 1769-es rendelete újította fel, ezzel az állam hatáskörébe utalva az iskolai kérdések szabályozását. Az állami felügyelet erősítésére irányuló törekvés elsősorban a katolikus iskolák esetében volt hatékony, mivel itt az az uralkodó főkegyúri jogával együtt érvényesült. A protestánsok feletti ellenőrzés joga ennél jóval korlátozottabb volt, ami nem segítette elő az iskolarendszer (katolikus alapon történő) egységesítését és összehangolását. A közjó, a társadalom mind szélesebb rétegeinek boldogulása érdekében cselekvő állam törekvései a (felekezeti és területi) rendi autonómiákba ütköztek, korlátozva az állam szakszerű, hatékony működését, rontva annak versenyképességén.

A kötet második nagyobb fejezete ennek a helyzetnek a körüljárására, illetve az 1777. évi Ratio Educationistól kezdődő oktatási reformtörekvéseknek a bemutatására törekszik. Ennek révén látható, hogy a bevezetett és tervezett reformok hatására a felekezeti iskolarendszerek – egyelőre külön-külön – elmozdultak az egységesebb működés irányába. Az 1777-es és az 1806-os Ratiók ismertetése után ezért a szintén 1806-os *evangélikus Systema* bemutatása következik.

Az első Ratio alapeszméje a hasznos és engedelmes alattvalók képzése volt, kevésbé tükröződnek benne társadalmi modernizációs elképzelések. A tehetségek számára ugyan utakat nyitott, de a társadalom szerkezetének megváltoztatásával nem számolt. Ez a szabályozás elsősorban a nemességre fókuszáló retorikai műveltségsmény jegyében született, melyet a reformkor liberális nemzedéke jelentős kritikával illetett, megfogalmazva a kor új igényeit (például gyakorlatias gondolkodás, szakoktatás kialakítása, a reál ismeretek egyenértékűsége), a modern, gazdasági embert állítva „kimeneti követelményként” az iskola elé. A konzervatív szemléleten az 1806-os Ratio sem sokat változtatott, e helyett folyamatos probléma volt az alsóbb rétegek túlzott iskolalátogatási hajlandósága körüli aggodalom (a műveltség a mobilitási késztetés növekedését eredményezi).

A jogszabályok alapján történő áttekintés során a szerző figyelmeztet arra, hogy a normatív jelleggel megfogalmazott szövegeket nem szabad összetéveszteni a korabeli valósággal. Utóbbi rekonstruálása külön kutatást igényel, de a kiindulópontot jelentő szabályozás így is sokat elárul a valóság jellegzetességeiről.

A katolikus kis- és a nagygyimnáziumi rendszer normatív szabályozásának ismertetését a Schedius Lajos-féle evangélikus egységes szabályozási kísérlet bemutatása

követi. Ennek indoka, hogy a pesti evangélikus elemi iskola és a gimnázium is nagyjából ezt tette magáévá (62. oldal).

A katolikus és a protestáns iskolák versenye a 18. században jelentősen kibővítette a hazai (középfokú) iskolahálózatot. Ennek méreteire (az iskolák és a tanulók számára), felekezeti változatainak jellemzőire vonatkozóan kapunk adatokat a következő terjedelmesebb részben (65–82. oldal). A szerző megállapítja, hogy a vizsgált korszakban – az összes felekezeti középiskola számára vetítve – az evangélikus oktatási rendszer dinamikusabb bővülése figyelhető meg, a katolikus középfokú iskolarendszer bővülése pedig korábban, a 18. században volt nagyobb arányú. Érdekes tapasztalat, hogy az összes diáklétszám nem akkor volt a legnagyobb, amikor a legtöbb gimnázium működött. Ez elgondolkodtató lehet a *„kínálat tudatos növeléséről mint a kereslet gerjesztésének legfőbb eszközéről”* kialakult elképzelések vonatkozásában (69. oldal).

Az ország evangélikus lakosságából 1787 és 1846 között közel fél százalék járt felsőbb iskolába. Az evangélikusok nagyobb arányú városi jelenléte miatt ez a katolikusok adatainál valamivel magasabb volt. Országosan vizsgálva a magasabb iskolai szintekre összességében a lakosság elenyésző része jutott csak el, és arányuk csökkenőben volt. A kötetben alaposan elemzett két iskola közül a pesti piarista gimnázium az 1810-es évektől az ország legnagyobb diáklétszámú gimnáziuma volt, az 1821-ben alapított pesti evangélikus gimnázium pedig a saját felekezetén belül a középiskolák középmezőnyébe tartozott (81–82. oldal).

A kötet viszonylag nagy teret szentel a kisebbségi felekezetek és az oktatás közötti kapcsolat ismertetésének. A pesti evangélikus és az izraelita közösség bemutatása azért is fontos, mert mindkettő a felekezetek iskolázottsági sorrendjében az átlagot messze meghaladó arányt képviselt. A felekezeti

oktatás elsődleges funkciója a felekezeti közösség újratermelése volt, de az esetlegesen remélt társadalmi emelkedés és presztízs-növekedés, illetve az ettől várt sikeres társadalmi integráció miatt egyes kisebbségi felekezeteknél „túliskolázás” jelentkezett. A kötet részletesen ismerteti Pest és Buda viszonyát a kisebbségi felekezetekhez, a pesti evangélikus gyülekezet megalakulásának körülményeit és helyzetének rendezését. Alapos bemutatásra kerülnek a pesti evangélikusok létszámának változásai és nyelvi-etnikai csoportjainak jellemzői. A létszámnövekedés – a hiányos forrásadottságok ellenére – adathalmozható, az 1812-es egyházlátogatás szerint körülbelül 1600 tagja volt a gyülekezetnek. A növekedés forrása egyértelműen a bevándorlás volt, elsősorban a Felvidék túlnépesedett területeiről. A magyar, német és szlovák nemzetiségű evangélikusok társadalmi mintázata szerint a magyarok inkább a nemesség és a katonaság, a németek elsősorban a kézműves és kereskedő foglalkozások, míg a szlovákok a napszámos-munkások kategóriáit gyarapították. A gimnáziumot főleg a német nyelvű lakosság látogatta (94. oldal).

A vizsgált két iskola diákjai szempontjából fontos volt a zsidóság helyzetének rövid bemutatása is. A zsidók 1848 előtti társadalmi helyzetét a korlátozások időleges feloldása és azok időnkénti újra életbeléptetése jellemezte. A különböző társadalmi státusban lévő zsidók fennhatóságtól függetlenül eltérő jogállásúak is lehettek. A többségi társadalom részéről a zsidóemancipáció kérdései a társadalmi integráció és az asszimiláció kérdéseivel kapcsolódtak össze, az azokra adható válaszok pedig a zsidó közösségeket is megosztották. A kérdés összefüggött a zsidóságot felekezetként vagy népként, illetve ezek összefonódásaként (kettős kötődés) felfogó megközelítésekkel. A szerző alaposan bemutatja a magyar politikai elit meghatározó képviselőinek állás-

pontjait, és az erre adott különböző zsidó válaszokat is.

A zsidóság létszáma és társadalomszerkezete a vizsgált korszakban szintén sokat változott. Az 1840-es évek elejére létszámuk meghaladta a 210 ezer főt, amely a magas születési arány mellett a bevándorlásból táplálkozott. Utóbbiak között pedig egyre nagyobb számban voltak kevésbé polgárosult „galíciai zsidók”. Társadalmi összetételükre a paraszti réteg hiánya, illetve a kisszámú kézművesréteg volt jellemző, akik mellett viszont nagyobb arányban jelentek meg a kereskedő foglalkozásúak. A társadalmi felemelkedés számukra is az iskola-rendszer középszintjén keresztül vezetett. Az 1851-ben körülbelül 12 ezres lélekszámú pesti zsidóság esetében a fenti sajátosságok szintén megfigyelhetők. *„A vándorlás végeredményeképpen Pestre érkezők korösszetétele és a magasabb gyermekszám a város egyéb felekezeteihez képest fiatalabb, általában jobb körülmények között élő, a gyermeket nagyobb gonddal nevelő társadalomra enged következtetni.”* (111–112. oldal) Ez részben magyarázza a náluk jelentkező kiugró beiskolázási arányokat.

A kötet negyedik fejezete a késő rendi korszak pesti társadalmát mutatja be. A két vizsgált iskola legfontosabb meritése, az intézmények vonzáskörzete elsősorban ide koncentrálódott. A város társadalmának sajátosságai tehát meghatározók voltak az iskolai diákság vonatkozásában. A 18. század végére Pest és Buda európai hírű vásárváros lett, az ország kereskedelmi és piacközpontja. A népességnövekedéssel párhuzamosan Pesten elsősorban a kézművesek, majd a kereskedők aránya növekedett jelentősen, mellettük a napszámosok rétege szélesedett. A népességnövekedés fő forrása a magyarországi eredetű bevándorlás volt, és elsősorban a külvárosok növekedtek dinamikusán, de a belvárosi népesség nagy része is kicserélődött az 1820-as évekre. Ez magával

hozta a felekezeti arányok változását is, a katolikusok esetében csökkenés volt tapasztalható, az evangélikus és a zsidó népesség növekedése mellett.

A városi társadalom foglalkozásszerkezete is jelentős változásokon ment keresztül. A kötet bőségesen tárgyalja az egyes foglalkozásokhoz tartozók helyzetét, kitérve a 1. tisztviselő, hivatalnok, értelmiségi, 2. kereskedő és 3. kézműves kategóriák bemutatására.

A kötet gerincét egy rendkívül alapos elemzés adja a pesti piarista és evangélikus gimnáziumok tanulóiról. Az iskolák anyakönyveiben található alapadatok alapján készült, közel 17.000 tételes adatbázis segítségével kerül megvizsgálásra a tanulói létszámok változása, a származáshely szerinti megoszlás, illetve a középiskolai iskoláztatás társadalmi háttere.

A pesti piarista gimnázium esetében a minta az 1808 és 1848, az evangélikus gimnázium esetében az 1825 és 1848/49 között regisztrált tanulókat tartalmazza. Az adatok elemzését két szinten végezte el a szerző: az első szint az iskolák összes tanulóit jelenti évente (ez elsősorban az egyes osztályok létszámának alakulását szemlélteti), a második szint egy szűkebb csoport vizsgálata. Utóbbinál a gimnázium alsó tagozatának első, utolsó és a felső tagozat utolsó osztályának tanulói kerültek elemzés alá, több változó érvényesítésével (lakhely, vallás, a szülő foglalkozása, rendi állása). Egy harmadik szintként ezeket egészíti ki a két gimnáziumból három időpontból kiindulva egy-egy kezdő osztály sorsának nyomon követése, melynek segítségével az elemzés azt kívánja vizsgálni, hogy az első osztályból milyen arányban jutnak el a diákok a tanulmányok végéig. Ez ugyanis megmutatja, hogy a klasszikus lemorzsolódás mellett, kik és milyen megfontolásokból szállhatnak ki menet közben, mivel a beiskolázási stratégiájukban kitűzött célt meg-

valósították. (Például az alsóbb fokú városi hivatalnoki állások, az ipari és kereskedelmi pályák betölthetők a kisgimnázium teljes vagy részleges elvégzése után is, míg a jogi vagy magasabb fokú értelmiségi, tisztviselői pálya reményében igyekeztek minél tovább bent maradni – 142–143. oldal). Utóbbi esetben a szerző elemzése arra törekszik, hogy valószínűsítsen bizonyos „oktatási természetű befektetéseket”, egyfajta tudatos iskoláztatási stratégiát.

Az első elemzett szempont a két gimnázium létszámingadozásainak hátterére próbál rávilágítani. Itt fontos tapasztalat, hogy a gimnáziumi létszámnövekedés egyik esetben sem követte Pest lakosságszámának alakulását, elsősorban az 1840-es évek gyors növekedési ütemét. A piaristáknál az 1830-as évek elején valószínűleg a kolera és a pesti árvíz fogta vissza az iskoláztatási kedvet. (148. oldal) A növekedés forrása a közrendűek nagyobb belépési aránya volt, és náluk is leginkább az első grammatikai osztályokba való belépés emelkedett. Az evangélikusoknál az 1836-os intézményi reformot követően történt – a piaristákéhoz nem mérhető volumenű – emelkedés, addig ugyanis ennek a korábbi „kétosztályos rendszer” korlátokat szabott.

A származáshelyek elemzésekor külön került bemutatásra a pesti, illetve a vidéki illetőségűek csoportja, utóbbiakat nagyobb tájegységek keretébe összefogva. A piaristáknál végig kétharmad felett volt a pestiek aránya, az evangélikusok estében pedig ez az arány valamivel magasabb, 80–90%-ra tehető, tehát mindkét intézmény elsősorban helyi iskoláztatási igényeket elégített ki (157. oldal). A nagy időtávon belül az elemzés a piaristák esetében négy időmetszetben (1808–1818, 1819–1828, 1829–1838, 1838–1848) vizsgálja a változásokat. Az első időszakban a pestiek magas arányát az alsóbb osztályok nagy létszáma eredményezi, mely arány feljebb haladva

egyre mérséklődik, a humán tagozat második osztályán a vidékiek már többségbe kerültek. Az elemzés kitér a vidéki diákok származáshelyeinek regionális összesítésére, összesen kilenc nagyobb táj, közigazgatási egység kialakításával. Így sikerült meghatározni az iskola tényleges vonzáskörzetét is. A diákok többsége a Duna-Tisza közének vármegyéiből érkezett, elsősorban Pest-Pilis-Solt megyéből. A vidékiek nagyrésze a nagygimnáziumi tagozat kedvéért érkezett a pesti piaristákhoz. Különösen a Felvidék sűrű katolikus (piarista) iskolahálózata felől érkeztek ide a továbbtanulni szándékozók (163. oldal). A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a pesti iskolákat használók vizsgálatakor fontos annak megállapítása is, hogy az ide érkezők „iskolákban gazdag”, vagy éppen „iskolákban szegény” régióból jöttek-e, illetve a saját régió milyen alternatívákat nyújtott, vagy éppen nem nyújtott. A távolság mellett ez lehetett az iskolaválasztást befolyásoló egyik fontos tényező.

Az evangélikus gimnázium esetében magasabb a pestiek aránya, és az iskola vonzáskörzete szűkebb a piaristákénál. A vidéket alkotó nyolc tájegységből elsősorban itt is az utolsó osztályban a legmagasabb az arányuk, ami szintén a továbbtanulás reményében érkezők, jogi-értelmiségi pályára készülők nagyobb jelenlétéről tanúskodik. Itt a vidékiek többsége Fejér megyéből és részben a felvidéki megyékből érkezett.

A diákok társadalmi hátterének vizsgálata a következő nagy fejezet témája. A szülő vagy gondviselő foglalkozása, rendi állása, a diák vallása kapcsán született bejegyzések itt is a fent említett osztályok esetében kerültek elemzésre. Minden itt jelzett esetben számolni kellett az anyakönyvekben ki nem töltött adatok nagy számával. Ennek ellenére – a szerző megállapítása szerint – az elemzés relevanciája nem csökken, a tendenciák megállapítására így is alkalmas a létrehozott adatbázis.

A piaristák gimnáziuma esetében a rendi állás (közrendű, városi polgár, nemes, arisztokrata) tekintetében a polgárok közé soroltak az évek múltán egyre kevésbé tartották fontosnak, hogy gyermekeiket ebbe az iskolába járassák. Osztályonként előre haladva egyre kevesebb volt a nemesek aránya is, növekedett viszont a közrendűeké. Az utolsó humán tagozaton a nemesek szinte mindig többen voltak, mint a polgári származásúak. A közrendűek körében Pesten az 1820-as évek elején növekedett meg az iskoláztatás iránti igény, amit az első osztályokban való nagyobb arányuk is mutat (184. oldal).

Az elemzés ezt követően három osztály tanulói kapcsán mutatja be a diákok szüleinek foglalkozás szerinti megoszlását. Itt a diáklétszám növekedésével elsősorban a kereskedők csoportja erősödött, melyet az értelmiségiek, majd a tisztviselők és a hivatalnokok követtek, végül a katonák következtek. A szerző következtetése szerint a ki nem töltött adatok mögött jelentős részben a kézműves apák magasabb aránya állhat (187. oldal).

A vallási megoszlás tekintetében a növekedésből a katolikusok és az izraeliták vették ki leginkább a részüket. A kisgimnázium első osztályában az 1830-as évektől a kézműves és a kereskedő háttérűek fölénye volt megfigyelhető, a negyvenes évek végén pedig már az értelmiségi szülők aránya volt a legmagasabb. A felsőbb osztályokban a harmincas évektől értelmiségi fölény volt, őket a kereskedők, majd a negyvenes évektől a kézművesek követték. A munka további alfejezetei a kereskedők fiainak, a kézművesek fiainak, az értelmiségi és hivatalnok-tisztviselő réteg fiainak rendkívül alapos, differenciált, többváltozós elemzését adják.

Ezt követően – valamivel rövidebben, de a piarista gimnáziumhoz hasonló alappossággal – kerül bemutatásra a pesti evan-

gélikus gimnázium tanulóinak társadalmi háttere a szülők rendi állása és a tanulók vallása alapján. Itt a nemesek és a polgárok létszámában nem mutatkozott nagyobb ingadozás, a polgárok elsősorban pestiek voltak, a nemesek pedig jellemzően vidékiek, a közrendűek között pedig szintén a Pestről érkezők voltak nagyobb számban. A rendi állás szerinti tagozódás a gimnázium városi iskolai funkcióit tükrözi (221. oldal), a nemesek kivételével minden más csoport létszáma csökkent az osztályok előrehaladtával.

A származáshely alapján a nagy többségű pestiek mellett elsősorban Szepes, Pest-Pilis-Solt, Sopron és Pozsony vármegyéből érkeztek ide diákok, de viszonylag magas volt a külföldiek, elsősorban a német területekről származók aránya is.

Az 1830-as évekig az evangélikusok voltak túlsúlyban az iskolában, ekkor viszont felzárkóztak melléjük az izraeliták. A szerző szerint a zsidók valószínűleg a németnyelvűség, a kisebbségi felekezeti lét, a neohumanista pedagógiai elvekből fakadó türelmesebb bánásmód és a korszerűbb tananyag miatt jelentkeztek ebbe az iskolába, de ehhez járult a két felekezethez tartozók térbeli közelsége is (226. oldal). Érkezésük mögött elsősorban a társadalmi beilleszkedéshez kapcsolódó motivációk állhattak.

Az evangélikus gimnázium diákjait a szülők foglalkozása alapján négy foglalkozáscsoport szerint elemezte a szerző (kereskedők és vállalkozók, értelmiségiek, tisztviselők és hivatalnokok, kézművesek). Összességében a kereskedők tartós fölénye rajzolódott ki, amihez az értelmiségiek növekvő jelenléte párosult. A kereskedők kategóriáját tovább differenciálva a nagykereskedők aránya volt meghatározó, elsősorban az izraelita vallásúak köréből (235. oldal). Itt állapítja meg a szerző, hogy a piaristáknál a zsidóság csökkenő létszámai mögött elsősorban az iskolaváltás ténye állhatott,

nem pedig az iskoláztatási igények csökkenése. Ezt igazolják az evangélikus gimnázium adatai is. Az sem volt ritka, hogy bizonyos nagykereskedő családok gyerekei mindkét gimnáziumban képviseltették magukat (például Wodianer, Ullmann, Pollák – 236. oldal).

Az evangélikus gimnáziumba járó tisztviselő-gyerekek zöme vidéki volt, és elsősorban a felsőbb osztályokat látogatták, a nagygimnázium utolsó osztályában nagyrészt csak az értelmiségiek és a kereskedők maradtak a pestiek közül. Összességében a felsőbb osztályokba járó pesti és a vidéki diákok között is a kereskedőfiúk száma volt a legnagyobb arányú, meghaladva az értelmiségieket is. Az 1830-as évek második felétől ez az iskola a kereskedők iskolája lett, akik közül egyharmad részt tettek ki a nagykereskedők. (241. oldal) A kiskereskedő és a kézműves csoportok jellemzően a kisgimnázium valamelyik osztályánál befejezték tanulmányaikat.

Az evangélikus gimnáziumban a reprodukciós stratégia elsősorban a vidéki értelmiségi- és tisztviselőréteg döntéseiben volt meghatározó. A felemelkedés és a foglalkozásváltás reményében érkezők soraiban a kiskereskedők és a kézművesek lehettek többségben, míg a megszerzhető presztízstöbblet reményében a kereskedők és az izraelita felekezethez tartozók jelentkeztek az iskolába (242. oldal). Az egyes elemek természetesen egymás mellett egymást erősítve, kiegészítve is jelen lehettek.

A rendkívül alapos statisztikai elemzés összegzéséeként a szerző áttekinti az oktatás funkcionális megközelítései közül azt a három csoportot, melyet különösen hasznosnak tart: a társadalmi integrációt előtérbe helyezőket, az oktatás társadalmi mobilitást elősegítő szerepére fókuszálókat, végül a társadalmi reprodukciós szerepet a középpontba állítókat. A kötet második

nagy részében e szerepkörök tükröződésének vizsgálta történik a korabeli normatív szabályozások kapcsán, illetve annak bemutatása, hogy ezek hogyan tudtak érvényesülni a korabeli felekezeti viszonyok között.

A munka legfontosabb részei a két pesti gimnázium diákjainak összehasonlítását elvégző fejezetek. A megközelítés – a leíró statisztika módszereinek alkalmazásával – többléptékű, a teljes tanulólétszámtól az egyes osztályok adatainak elemzéséig vezet. A fent kivonatosan bemutatott eredmények (a leíró statisztika közvetett bizonyítékaival) azt igazolják, hogy a kutatás sikeresen azonosította a különböző foglalkozáscsoportokhoz és rendi állásokhoz köthető beiskolázási stratégiákat, meghatározta a különböző szintű iskolai tagozatok eltérő funkcióit és azok használói körét, illetve a két gimnázium vonzáskörzetének sajátosságait is.

Végül a szerző megállapítja, hogy Pest társadalmából *„a közrendűek növekvő aránya ellenére (...) létszámukat tekintve igen jelentős társadalmi csoportok maradtak ki a középiskolákból. Ez főként a napszámosok, munkások tömegeit jelenti (...). Az iskoláztatási stratégiák ebben az időszakban csak egy szűk kisebbségre lehettek jellemzőek, legalábbis középfokon. Ha a pesti kiskorúak és középiskolai diákok létszámát összevetjük, akkor kiderül, hogy mindössze pár százalékuk járt a két gimnázium valamelyikébe a vizsgált időszak során: ez a tény, egyfajta exkluzivitásként értelmezve, minden bizonnyal növelte a középfokú tanulmányok értékét, presztízsét.”* (258. oldal).

A kötet elemző részeit számos ábra és táblázat kíséri, illetve hozzájuk terjedelmes függelék kapcsolódik. Utóbbiban az elemzett adatsorok bőséges mennyisége kerül közlésre, lehetőséget adva a további elemzések számára.

Csibi Norbert